

Czagány Zsuzsa

Certamen magnum

A „Zalka” antifonále két töredéke*

1872-ben Zalka János győri püspök nagy Czagány Zsuzsa zenetudós (Budapest), a MTA s nemes feladatra vállalkozott. A győri szé- Zenetudományi Intézetének munkatársa. kesegyház birtokában levő, annak raktárában hányódó hatalmas méretű, ám csonka középkori kódexet újraköttette, hogy megóvja az enyészettől és megőrizze az utókornak. A kézirat,¹ egy hajdan pompás kiállítású, gazdagon díszített s végigkottázott zsolozsmakódex —antifonále— feltehetően igen rossz állapotban volt. Az egykor legalább kétkötetes, temporálét és szanktorálét, kötetenként több száz fóliót számláló kódex anyaga a XIX. század végére jócskán megcsappant: az újrakötés idején az első kötetből 179, a másodikból 139, együttesen 318 lap maradt meg. Az antifonále e csonka főszövegét számos töredék egészíti ki; túlnyomó részük XVII. századi nyomtatványok, levéltári iratok borítójaként maradt fenn.²

Az újraköttetőről „Zalka” antifonálénak is nevezett kézirat a középkori váradi székesegyház számára készült a XV. század utolsó évtizedeiben.³ Abba a —mise- és zsolozsmakódexeket egyaránt tartalmazó— sorozatba tartozott, amelyet az 1477-ben kinevezett váradi püspök, a morva származású Filipecz János rendelt egyházának. Az új karkönyvekre nagy szükség volt, hiszen az 1474-ben bekövetkezett török betörés nemcsak a várat fosztotta ki, de a székesegyház javait is megtizedelte.

Az aprólékosan kidolgozott, jellegzetes díszítőelemeket tartalmazó illumináció, de mindenekelőtt a kottaírás arról tanúskodik, hogy Filipecz püspök —szülőföldjéhez fűződő kapcsolatait felhasználva— valamelyik vezető cseh vagy morva műhelyt bízta meg a kódexek másolásával, díszítésével.⁴ Ebből következően az antifonále ugyan külső megjelenésében a XV–XVI. század fordulóján készült cseh kéziratok vonulatába illeszkedik,⁵ tartalmában csaknem pontosan követi a középkori erdély-váradi zsolozsmahagyományt.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Győr, Szemináriumi Könyvtár, jelzet nélkül.

² A töredékekről lásd: SZENDREI Janka: „Az Akadémiai Könyvtár T 256 jelzetű töredéke. A „Laudem Deo” két hazai főljegyzésének jelentősége”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1978. 19–34; KÖRMENDY Kinga: „Az ún. Zalka Antiphonale töredékei”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988. 33–40; EVA VESELOVSKÁ: *Catalogus fragmentorum cum notis musicis mediæ ævi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius* I. Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Pozsony/Bratislava 2008.

³ SZENDREI Janka: „A Zalka Antiphonale provenienciája”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988. 21–32.

⁴ SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zene-történehez 1. Budapest MTA Zenetudományi Intézet 1981. 40.

⁵ *Franus Kancionále* 1505. Hradec Králové, Muzeum Východních Čech II A 6; *Mladá Boleslav-i Graduále* 1509. Okresní muzeum Mladá Boleslav inv. č. 21691; *Kuttenbergi (Kutná Hora-i) Graduále* 1493–94. Wien, Österreichische Nationalbibliothek 15501.

A XVI. század folyamán az antifonálét a székesegyház számos kincsével együtt Váradról Győrbe menekítették, hogy megóvják a vallási háborúk pusztításától és az erősödő török veszedelemtől. A kódex útvonala és vándorlásának körülményei mindmáig tisztázatlanok. Nem tudjuk, milyen állapotban érkezett meg Győrbe, s azt sem, mi lett a testvérkódexek —a graduále és a fel-tételezett szekvencionále— sorsa. Bizonytalan, mikor és hol kezdték az antifonále lapjait kötésanyagként használni; Bizonyos azonban, hogy a XVII. század folyamán lapjai kötőanyagként fölhasználva szerteszét szóródtak a történelmi Magyarország területén, hogy aztán a XX. század 70-es, 80-as éveitől kezdve számos hazai és külföldi könyvtárban bukkanjanak föl ismét.

A Zalka antifonále a váradi székesegyház díszkódexe, amely a középkori váradi zsolozsmarítust s —zenei kódex lévén— annak dallamhagyományát rögzíti. Mivel a középkori erdély-váradi rítusterületről nem maradt ránk több hangjelzett forrás, az antifonále az *egyetlen*, mely a váradi officium zenei anyagát is továbbörökítette.

A középkori erdély-váradi zsolozsma sok tekintetben különbözik attól a központi magyar liturgikus-zenei hagyománytól, melyet az esztergomi zsolozsmakódexek képviselnek. Ezek a különbségek nagyrészt kevésbé látványosak, hiszen olykor csak az általánosan ismert darabok elrendezését-válogatását, sorrendjét, esetleg szokatlan liturgikus funkcióban való szerepeltetését érintik. Rögzítésük a kutatásnak annál fontosabb, mivel ezek az officium legmélyebb rétegeiben gyökereznek, bennük ragadható meg a szóban forgó helyi zsolozsmahagyomány lényege. E réteg feltárását azonban nehezíti az a körülmény, hogy a kutatás során folyamatosan kétféle viszonyítási pontot kell szem előtt tartanunk. A kétféle viszonyítási pontot a központ és periféria jelenti, s a nehézség a kettő felcserélhetőségéből fakad. Egyfelől ugyanis azt vizsgáljuk, mennyiben különbözik a középkori váradi helyi tradíció (a periféria) a központi esztergomi zsolozsmahagyománytól (a központtól), másfelől azt, hogy e különbségek nem az esztergomi tradíció sajátos (periférikus) voltából fakadnak-e, s a váradi megoldások nem egy általánosabb közép-európai (központ) gyakorlathoz kapcsolódnak-e. Előfordul ugyanis, hogy a váradi helyi megoldások csak az országon belül, az esztergomi tradícióhoz képest jelentkeznek önálló, sajátos vonásokként, egy tágabb földrajzi-intézményi összefüggésben azonban éppen ellenkezőleg, egy általánosabb térségi vonulatba illeszkednek.

Jól szemlélteti mindezt a Zalka antifonále két, a közelmúltban Szlovákiában előkerült töredéke.

Abraham Calovius XVI. századi protestáns teológus *Concordia atque fraternitate spirituali* című művének egy példánya a lőcsei evangélikus könyvtárban maradt fenn.⁶ A könyvet a Zalka-antifonále egy lapjába kötötték. Janka Bedná-

⁶ Lőcse/Levoča, Knížnica Evanjelického a. v. cirkevného zboru sign. 13 895 (B.51.).

riková szlovák kutatónő 2010-ben megjelent katalógusában leírást közölt a töredékről, azonban sem annak származását, sem tartalmát nem azonosította.⁷

A fragmentumon (1. kép) valóban nem sok minden látszik, s ami látszik, inkább kotta, mint szöveg. Egy C-iniciálé és az első kottasorban a kulcsot követő g hang, majd a 2. és 3. sorban egy-egy jellegzetes 8. tónusú dallamfordulat. Ezek az apró jelek arra utaltak, hogy az eredeti darabot leginkább a 8. tónusú rezponzóriumok közt kell keresnünk. S valóban, a töredéken fennmaradt torzó a vértanúk közös zsolozsmájának *Certamen magnum habuerunt* rezponzóriuma.

A Lőcséhez közel fekvő Szepesszombatról származik az a kézirat, amely jelenleg a poprádi levéltárban található, s amely a kötet címkéje szerint *Ház vételi szerződéseket és kronikai jegyzeteket* tartalmaz az 1660-tól 1700-ig terjedő időszakból.⁸ Az iratot ugyancsak a Zalka-antifonále egy lapjába kötötték (2.a–c kép).⁹

A töredék meglepetéssel szolgál. Ha megvizsgáljuk a rajta levő anyagot, látjuk, hogy az előzőhöz hasonlóan ez is valamiféle 8. tónusú dallamfoszlányt őriz. S ha egymás mellé helyezzük a lőcsei és a poprádi lapokat, a köztük levő tartalmi összefüggés nyilvánvalóvá válik. A második töredék is a *Certamen magnum* rezponzorium részletét tartalmazza. Míg a lőcsei borító a darab elejét, a poprádi annak folytatását őrizi, sőt, a rezponzoriumhoz kapcsolódó *Isti sunt sancti* verzus elejét is tartalmazza. Ily módon a két töredéken együttesen a *Certamen magnum* következő részletei látszanak (félkövér kiemeléssel a töredéken olvasható szófoszlányok):

Certamen magnum habuerunt sancti Dei, transierunt per ignem et aquam, et salvi facti sunt. Et coronas acceperunt a Domino Deo. (V.) Isti sunt sancti, qui pro testamento Dei sua corpora tradiderunt.

A Zalka-antifonále hajdan egész fólióját tehát szétszabdalták, s a pergamentdarabokat két (sőt, feltehetően több) könyvön osztották el.¹⁰ Egyikük Lőcsén maradt, másikuk Szepesszombatra, majd onnan Poprádra került.

Az ekként rekonstruált darab tartalmilag is érdekesnek bizonyul, s lehetőséget nyújt ahhoz, hogy visszakanyarodjunk korábban feltett, a „Zalka” antifonále lényegi és járulékos elemeinek viszonyát feszegető kérdésünkhöz.

A *Certamen magnum* rezponzoriumhoz a középkori esztergomi hagyományban túlnyomórészt a *Sancti per fidem vicerunt* verzus kapcsolódott.¹¹ Az erdély-

⁷ Janka BEDNÁRIKOVÁ: *Stredoveké notované pamiatky v Knižnici Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči*. Rózsahegy/Ružomberok 2010. 139–140.

⁸ Štátny archív Levoča, pobočka Poprad; a hordozókönyv: Spišská Sobota — Mare/c/k Buch der Verträge 1660–1700.

⁹ Köszönöm Eva Veselovskának, a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete munkatársának, hogy fölhívta figyelmemet a töredékre, s rendelkezésemre bocsátotta annak digitális másolatát.

¹⁰ Több könyvön, hiszen a lőcsei és poprádi töredék együttesen is csupán az eredeti, 610 x 350 mm méretű fólió kisebbik felét teszi ki!

váradai zsolozsmarend azonban, amint arról a rendelkezésünkre álló váradai breviáriumok tanúskodnak,¹² a responzóriumhoz az *Isti sunt (sancti) qui pro testamento* verzust sorolta (pontosan úgy, ahogy azt a töredéken láttuk), s ezzel egy tágabb közép-európai szokáshoz igazodott. A Zalka-antifonále ezen a ponton tehát a váradai úzus egy lényegi elemét őrizte meg, amellyel az elvált a hazai fővonaltól, s egy szélesebb regionális gyakorlathoz csatlakozott. Hogy mindez nem egyszerűen a kódex cseh irányultságával magyarázható, bizonyítja az a tény, hogy a *Certamen magnum* responzórium a prágai forrásokban ismeretlen.¹³

A szlovákiai töredékek által megőrzött tétel csupán a liturgikus énekkészlet apró eleme, alig feltűnő változata. Mégis tanúbizonyságot tesz a Zalka-antifonále helyi (váradai) beágyazottságáról, s ugyanakkor magának a váradai zsolozsmahagyománynak a többi magyarországi tradícióhoz képest megmutatkozó önállóságát is igazolja.

Melléklet:

Recto: *Lócsei töredék.*

Verso: *A poprádi töredék három darabban.*

¹¹ KOVÁCS Andrea (adiuvante [sic]: László [sic] DOBSZAY, Zsuzsa CZAGÁNY): *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom / Strigonium (Sanctorale)*, 5.1304.0360–370. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet 2006. 312.

¹² Breviarium 1462. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. I/34; Breviarium s. 15. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 104; Breviarium Waradiense 1460. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 8247. KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania – Várad (Sanctorale)*, 5.1304.0380–390. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet — MTA TKI (LFZE) Egyházzenei Kutatócsoport 2010. 142.

¹³ CZAGÁNY Zsuzsa: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae III/B Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet 2002. 213–232.